

Monument voor Het Apeldoornsche Bosch

In het Prinsenpark staat het monument ter herdenking van alle bewoners en personeelsleden van het Apeldoornsche Bosch, de joods psychiatrische instelling aan de Zutphensestraat, opgericht in 1909. Hier leven patiënten volgens Joodse traditie, met een eigen synagoge in het bos, koosjer eten en de viering van sabbat van vrijdag op zaterdag.

Foto Prinsenpark: Bart Schudel

De instelling heeft een goede naam. Onder leiding van dokter Jacques Lobstein worden vooruitstrevende behandelingen toegepast op de bewoners – mensen met een verstandelijke beperking, psychiatrische patiënten en moeilijk opvoedbare kinderen.

In 1941 wonen en werken er ca 1500 mensen, patiënten en personeel. Ook dan nog spreekt men van de joodse hemel, omdat de patiënten op een menswaardige wijze worden bejegend. Op 1 april 1942 echter wordt al het niet-joodse personeel weggestuurd. De vrijgekomen banen worden ingevuld door joden. Ook joodse bewoners van De Parken vinden er een baantje. Dat is gewild, omdat werken in het Apeldoornsche Bosch veiligheid lijkt te bieden.

Van hemel naar hel

Op 19 januari gelast Ferdinand Aus der Fünten, die informeel belast is met de deportatie van Joden, de evacuatie van het hele complex: Het Apeldoornsche Bosch moet 'Judenrein' worden gemaakt. Op die dag heeft de Apeldoornse politie bijna alle joodse inwoners die nog in de stad wonen, inclusief De Parken, opgepakt en naar Het Apeldoornsche Bosch overgebracht. Op 21 januari worden alle bewoners in vrachtwagens geladen, begeleid door vrijwillige en aangewezen personeelsleden. Op het station worden ze

overgeladen op veewagens, die in de ochtend van 22 januari 1943 vertrekken met als eindbestemming Auschwitz-Birkenau. Alle patiënten en personeelsleden worden bij aankomst vermoord.

Na januari 1943

Over de ontruiming wordt in Apeldoorn niet meer gesproken; niet in de maanden erna en niet na de oorlog. Pas in 1990 wordt het monument in het Prinsenpark opgericht, met daarop een dichtregel van Ida Gerhardt:

Nooit heb ik
wat ons is ontnomen
zo bitter, bitter, liefgehad

1940-1945:

Joodse bewoners in De Parken

Tekst: Klaas de Vos

Foto: CODA Archief, archief 366 Koninklijke Scholengemeenschap

In een vorig Parkenblad schreef ik kort over de gedenkstenen die in De Parken zijn gelegd voor vermoorde joodse mensen. In dit artikel ga ik in op joodse mensen die voor, tijdens en direct na WO II in De parken woonden.

Jacob Wijler

De huidige informatie is niet compleet, juist van de mensen die de oorlog overleefden, is het moeilijk informatie te vinden. Daarnaast werd er heel veel verhuisd, zeker tussen 1940 en 1944. Dit door het verlies van inkomen, doordat Duitse Joden gedwongen werden de kuststreek te verlaten - na mei 1940 eisten de Duitsers dat de kust 'Judenfrei' werd - en omdat de Duitsers in 1942 Joden dwongen om te verhuizen naar centrale plekken, waarvandaan ze later werden gedeporteerd.

In heel Apeldoorn wonen rond 1930 1.030 Joden, in 1941 zijn dat er 1.549. In de Parken wonen relatief veel joodse mensen vanwege de vele pensions en grote huizen, die meerdere gezinnen herbergen. In 1941 moeten het er rond 150 zijn.

Na de oorlog keren naar heel Apeldoorn slechts 150 Joden terug uit kampen of onderduik.

Herkomst joodse bewoners

Van de ongeveer 150 joodse bewoners die rond 1941 in De Parken wonen, zijn slechts zes volwassenen geboren in Apeldoorn. Een van hen is Jesaias Herz aan de Graaf van Lyndenlaan 16, geboren in 1886. Hij heeft samen met zijn vrouw Hanriette Herz-Leefsma een pension en woont zijn hele leven in Apeldoorn.

Verder vestigen zich in de periode van 1910-1933 ca. vijf joodse echtparen in De Parken vanwege werk, waaronder het echtpaar Samuel Jacob Wijler (Frisolaan 28, zie pagina 22). En de familie Snuyf, vader, moeder en drie volwassen kinderen (Canadalaan 35). Jonas Snuyf is eigenaar van een bedrijf in yogha-room, een preparaat dat melk beter verteerbaar maakt. Beide families komen in de jaren '20 vanwege werk naar Apeldoorn.

Nieuwkomers na 1933

Het aantal Joden in de Parken wordt snel groter, want na 1933, als Hitler aan de macht komt, vluchten veel Duitse Joden naar Nederland. En na de Kristall-

nacht in 1938 neemt dat aantal alleen maar toe. In de Parken gaat het om ongeveer 50 Duitse Joden. Dat zijn bijna allemaal vijftigplussers, zonder jonge kinderen.

De aantrekkingskracht van Apeldoorn komt door de aanwezigheid van het Apeldoornsche Bosch, de joods psychiatrische instelling aan de Zutphensestraat (zie pagina 5).

In totaal werkten ongeveer 30 van de 150 Joden in de Parken in het Apeldoornsche Bosch. Daarvan waren er slechts twee die er al werkten in de jaren twintig. Eén van hen is Simon Philipse, afkomstig uit Rotterdam, die zich in 1926 vestigt in Apeldoorn aan de Bas Backerlaan 28. Hij wordt chef afdeling financiën en boekhouding.

Wonen in De Parken

Al die nieuwkomers moeten ergens wonen. Een aantal trekt in bij familie of vrienden. Dat gebeurt bij de familie Hoogstraat: vader, moeder en twee dochters in de lagere schoolleeftijd. Zij vestigen zich aan de Marialaan 28 (later Canadalaan) in 1933. In 1939

In oktober 1942 vindt de grootste razzia plaats. De opgepakte Joden worden via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz, waar ca. 20 mensen uit De Parken worden omgebracht

trekken de ouders van de moeder (afkomstig uit Keulen) bij hen in.

Een aantal komt terecht in een pension. Er zijn er verschillende in De Parken, o.a. aan de Van Lijndenlaan 16, de Van Hasseltlaan 21 en 25, en de Tutein Noltheniuslaan 32 en 33; het laatste huis is een joods orthodox pension, dat in de krant adverteert. In de korte tijdspanne dat de meeste Joden hier wonen, verhuizen er nogal wat mensen een of meerdere keren. Waarschijnlijk komen ze aan op een adres waar bekenden wonen, maar waar ze niet kunnen blijven. Ze moeten dus opnieuw verkassen. Daarnaast lijkt het dat er vanaf 1941 door de bezetter gedwongen verhuizingen zijn. Deze hebben waarschijnlijk te maken met het willen centreren van de Joden in bepaalde huizen en/of het willen gebruiken van de woning voor eigen doeleinden. En natuurlijk wordt er ook verhuisd

omdat men de kosten wil delen en het bij elkaar wonen een gevoel van veiligheid geeft.

Razzia's en deportaties

In 1941 vindt een inventarisatie van alle Joden in Apeldoorn plaats. Daarna volgen arrestaties en deportaties. De eerste razzia vindt plaats in oktober 1941, als represaille, maar het is niet echt duidelijk voor welk vergrijp, mogelijk voor de moord op een NSB-er in Amsterdam. Er worden willekeurige joodse jongemannen opgepakt, die gedeporteerd worden naar Mauthausen. Jacob Groenberg, Tutein Noltheniuslaan 32, is er een van, hij wordt op 24 oktober 1941 in Mauthausen vermoord, samen met zijn drie broers en negen andere Apeldoornse jongemannen.

In oktober 1942 vindt de grootste razzia plaats. De opgepakte Joden worden via Westerbork gedeporteerd naar Auschwitz, waar ca. 20 mensen uit De Parken worden omgebracht. Daarna is er nog een razzia in de nacht van 17 op 18 november 1942. In januari 1943 vindt de laatste razzia plaats. De opgepakte bewoners worden gedeporteerd, deels na internering in het Apeldoornsche Bosch. Zij worden vermoord in Auschwitz. Van de ongeveer 150 joodse mensen die in De Parken wonen, zijn er dan 117 vermoord.

Onderduik en overlevenden

Sommige bewoners duiken onder en een aantal van hen weet dat te overleven. De familie Wallage (zie pagina 11), Philip en zijn vrouw Heika Cohen en hun achtjarige zoon Leo van de Prinsesselaan 6 duiken onder en verblijven op acht verschillende adressen; ze overleven de oorlog in Friesland. Helaas zijn veel onderduikers gepakt, vaak door verraad van anderen. Dat geldt bijvoorbeeld voor de beide dochters, Rose Helene (20) en Martha Rose (23) van de familie Wijler, Frisolaan 28, die beiden ondergedoken waren in Apeldoorn.

Verder

Het verhaal van de joodse bewoners van de Parken, waarvan ruim tweederde werd vermoord, is niet af. Daarvoor is het nodig om te ontdekken wie deze mensen werkelijk waren en welke levens ze hebben geleid. Pas dan worden deze mensen een levend onderdeel van onze geschiedenis en doen we recht aan wat zij hebben meegemaakt.

De Koninklijke HBS in oorlogstijd

Tekst: Klaaske de Vos
foto's: Bart Schudel

Heel veel organisaties, waaronder scholen, werden in WO II geraakt door de maatregelen van de bezetter. Getroffen werden de mensen die er werkten en leerden, de leraren, leerlingen en ondersteunend personeel. De Joodse leraren en leerlingen werden geweerd vanaf eind 1940. En kinderen of leraren die openlijk hun afkeer van het Duitse regiem uitten of die verdacht werden van verzetsactiviteiten waren uiteraard niet veilig.

Maar ook de gebouwen bleven niet buiten schot. Ze werden gevorderd voor organisaties van de bezetter of gebruikt als onderdak voor Duitse soldaten. Ook de koninklijke HBS werd hier niet van gevrijwaard.

De leraren

In de Apeldoornse annalen van de 2e wereldoorlog is het verhaal van de joodse familie Wijler iets wat ons allen nu nog raakt. Jacob Wijler was leraar Frans aan de Koninklijke, hij woonde aan de Frisolaan 13 (nu Frisolaan 28), samen met zijn vrouw en zijn twee net volwassen dochters. Op 21 november 1940 werd hij, samen met alle joodse ambtenaren, onderwijzers, leraren en universitaire docenten ontslagen. Zijn baas, directeur C. P. Logemann, zorgde voor een afscheid: een warme speech van leraren en leerlingen. En hij organiseerde dat Wijler thuis bijlessen kon geven, zodat hij nog enige inkomsten had. Helaas liep het slecht af met het gezin Wijler. Na de zomer van 1942 besloten ze onder te duiken, de beide dochters aan de Bosweg, de ouders in Epe. In februari 1943 begrepen de ouders dat hun dochters waren verraden en naar Westerbork waren afgevoerd. Wijler en zijn vrouw wilden toen niet verder leven en ze kozen voor een einde door verdrinking in het kanaal, maart 1943. Later werd duidelijk dat de beide dochters twee maanden daarvoor vermoord werden in Auschwitz: op 21 januari 1943.

De leerlingen

Na de zomervakantie in 1941 werden ook de Joodse leerlingen niet meer toegelaten tot de school. Dat gold bijvoorbeeld voor Gerhard Durlacher (zie

pagina 11), die met zijn ouders in 1937 vanuit Duitsland via Rotterdam in Apeldoorn aan de Staringlaan 3 terecht was gekomen. Hij schreef zich in voor klas 1 van de HBS, maar werd niet toegelaten. In oktober 1942 werden zijn vader, moeder en hijzelf opgepakt en getransporteerd naar Westerbork. Durlachers ouders werden daarna vermoord in Bergen-Belsen en Stutthoff; hij overleefde Auschwitz. Hij keerde terug naar Apeldoorn in 1945 en woonde in bij een tante. En ging weer naar de HBS, nu naar klas 3.

Citaat:

2 oktober 1942

In afwachting van verdere deportatie werden tientallen joodse gezinnen, onder wie wij, in cellen van het hoofdbureau van politie opgesloten. Het gevoel van overrompeling en verslagenheid dat zich van iemand meester maakt, laat zich niet beschrijven. Wij zaten daar met velen, maar we maakten geen geluid. Ik hoorde een deur openen en weer sluiten. Voetstappen kwamen in onze richting. Laarzen, maar ook andere schoenen, krakende. Dr. Logemann stond voor onze celdeur. Ouder, zachter, met moeite zijn tranen in bedwang houdend. In zijn hand een wiskundeboek: "Neem dit mee, misschien kan je nog iets doen, daarginds. Ik mocht je even goede reis wensen."

Uit: Strepen aan de hemel

Leerlingen in het verzet

Henk Nikkel, wonend aan de Deventerstraat 63, behaalde in 1942 zijn HBS- diploma, evenals Tony

De Koninklijke HBS in oorlogstijd, bron: www.apeldoornendeoorlog.nl

Oltmans (Tutein Noltheniuslaan 23). Beiden kwamen na 1942 in dienst van het ministerie van onderwijs in Apeldoorn, dat in diverse panden was ondergebracht. Zij brachten samen illegale krantjes rond en distribueerden bonkaarten voor onderduikers. Henks oudere broer Jan (HBS-examen in 1941) had voor die bonkaarten een depot in het ouderlijk huis. Helaas werden ze in 1944 verraden. Jan was niet thuis, maar Henk werd opgepakt en vastgezet in de beruchte cellen van de Willem III-kazerne. Na de (mislukte) aanslag op politiechef Rauter op 8 maart 1945 werd hij als represaille, samen met 116 andere 'Todeskandidaten', bij de Woeste Hoeve gefusilleerd. Tony ontsprong de dans, zij woonde tot het eind van haar leven in 2018 in Ugchelen.

Het gebouw

Na de zomervakantie in 1940 bepaalde de Duitse bezetter dat het woord 'Koninklijke' moest verdwijnen uit de naam van de school. In rapporten stond vanaf die tijd 'Gemeentelijke Hoogere Burgerschool'. Pas in maart 1941 ontdekte iemand bij de gemeente dat het woord 'Koninklijke' nog steeds op de gevel stond en werd het bevel gegeven dit woord te verwijderen. De gemeentelijke ambtenaren deden dit op een slimme manier. Ze spijkerden een plank over de gouden letters, zodat het woord na de oorlog weer tevoorschijn zou komen.

In januari 1943 vorderde de bezetter het gebouw, het werd daarna gebruikt voor geneeskundige troepen. De leerlingen werden verspreid over diverse andere scholen, ze kwamen vooral terecht in de Christelijke ULO aan de Kerklaan. Dat zorgde uiteraard voor een hoop

overlast en onduidelijkheid bij leerlingen en leraren. In de winter van 1944-1945 was er, door het gebrek aan kolen, een heel beperkte schoolgang: elke klas kreeg slechts één ochtend in de week les. De leerlingen kregen taken mee die ze thuis moesten maken. Maar daar was het natuurlijk ook ijsig koud en waren er andere kinderen, dus van leren kwam niet veel terecht. Aan de eindexamenleerlingen werd daarom een 'Londens diploma' gegeven: ze kregen een getuigschrift zonder het examen te hoeven afleggen. Na de bevrijding werd de school niet vrijgegeven, maar gebruikt door de Canadese bevrijders. Pas op 31 december 1945 kwam de school, totaal uitgewoond, weer ter beschikking van de oorspronkelijke gebruikers.

Het verhaal van de Koninklijke HBS in oorlogstijd is een verhaal van verlies, dood en ellende. Maar gelukkig ook één van heldhaftigheid en overleven.

